

RECENSIES

conformity, Groningen Studies in English, XI (Groningen, 1970). De uitleg van de bij de Vrienden gebruikelijke numerieke aanduiding van de namen der dagen en maanden (p. 5) is onvolledig; ongetwijfeld speelde hun afkeer van de gangbare 'heidense' namen, en ook de bijbelse traditie, hierbij een rol. De geboorteplaats van de Engelse Quakerleider William Ames wordt in een Nederlands dokument als 'Weynkaen' gegeven (p. 15). Deze volgens schr. niet te identificeren plaatsnaam is echter zeer waarschijnlijk Wincanton in Somerset. De twee op p. 38 geciteerde pamfletten van Stephen Crisp in de Bibliotheek der Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam zijn geen unica, zoals schr. vermoedt; zowel het British Museum als Friends House bezitten een exemplaar van deze uitgaven. Dat Jan Jansen Reyers, de penningmeester van de Friese Maandvergadering, in 1706 nog in leven was blijkt duidelijk uit de door schr. zelf geciteerde brief van de Amsterdamse Driemaandelijke Vergadering aan de London Yearly Meeting (p. 79). Evenmin volgt uit deze brief dat Reyers in 1707 zou zijn overleden. Kannegieters citaat komt uit de nage-laten aantekeningen van Hull, die verzuimde de datum van het stuk te geven. De in Friends House bewaarde brief is echter gedateerd 20 mei 1707, waaruit volgt dat Reyers toen nog in leven was; zijn sterfdatum is mij niet bekend. Op p. 98 suggereert schr. dat de in 1684 naar Pennsylvania geëmigreerde Alkmaarse Quaker Jan Willemsz. Boeken-oogen zich met twee van zijn kinderen blijvend in Germantown bij Philadelphia vestigde. Uit een stuk in het Notarieel Archief van de Gemeente Alkmaar (No. 392), gedateerd 11 januari 1701, blijkt echter dat zoon Stephanus op dat tijdstip in New York woonde. In de tekst van de brief van Sewel aan William Penn, welke schr. op p. 103-4 uit Hulls *Willem Sewel* aanhaalt, zijn niet alleen een aantal onnauwkeurigheden geslopen, maar ook bijna vier regels zonder waarschuwing weggelaten. Het is niet duidelijk waarom schr. de Duitse vertaling van Robert Barclays *Catechism and Confession of Faith* van 1679 in plaats van de oorspronkelijke Engelse uitgave van 1673 geraadpleegd heeft (p. 125).

Maar deze onbeduidende tekortkomingen vallen in het niet vergeleken bij de uiterst soliede prestatie die hier geleverd is. De geschiedenis van de oude Amsterdamse Quaker-gemeenschap is thans definitief geschreven. Kannegieter heeft met zijn weldoortimmerde studie historici van verscheiden pluimage aan zich verplicht.

J. G. Riewald

R. B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam, III, De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking* (Baarn: Ten Have, 1971, 384 blz., f 32,50).

De delen die in 1965 en 1967 verschenen, behandelden de periode tussen 1578 en 1650 en hadden als ondertitel *De kerk der hervorming in de gouden eeuw*. Het onderwerp van dit derde deel kon ook nog tot die eeuw worden gerekend, maar de schrijver vindt de aanduiding 'gouden' kerkhistorisch na 1650 niet meer juist. De overheid luistert dan immers zelden meer naar het getuigenis van 'de kerk der hervorming' en die kerk loopt, als 'publiek erkende', geheel aan de leiband van deze overheid. Bovendien ziet hij allerlei nieuwe denkbeelden opkomen, die de oorspronkelijke bezieling doen tanen.

Evenals de voorafgaande delen geeft ook dit nieuwe boek veel meer dan de titel belooft. De schrijver beperkt zich niet tot de kerk 'der hervorming', maar gaat ook in op de ontwikkelingen binnen 'de gedulde kerken' en op de denkbeelden van allerlei 'reformateurs'. Daardoor wordt zijn werk soms bijna een volledige stadsgeschiedenis. Maar hij beperkt zich zelfs niet tot Amsterdam. Hij volgt het spoor van ieder die ook maar in de verste verte iets met de stad te maken heeft gehad in kerkelijk opzicht. Daardoor wordt

zijn werk hier en daar tot een uitvoerige 'vaderlandse kerkgeschiedenis'. Toch bedelft hij de lezer niet onder het materiaal. Hij bouwt zijn betoog op uit gegevens die hij ontleent aan de kerkeradsprotocollen en aan de acta van diakonie of classis, gecombineerd met wat de literatuur hem bood. Dat kerkeradsarchief leverde hem uiteraard het meeste op voor de hoofdstukken over 'de publiek erkende kerk' en over de conflicten tussen 'staat en kerk'. Veel theologische stof zet hij helder uiteen in een beschrijving van 'een tachtigjarige oorlog' tussen voetianen en coccejanen, ook van 'de nadere reformatie' met De Labadie als hoofdpersoon, en van de al genoemde 'reformateurs'. Het grote hoofdstuk dat hij aan Balthasar Bekker wijdt, heeft het karakter van een eerherstel.

De brede weergave maakt dat de auteur op minder vertrouwde gebieden soms een steekje laat vallen. Bij de beschrijving van het ontstaan van de oud-bisschoppelijke cleresie van Utrecht (blz. 103) wekt de zin 'De bisschopszetel werd verplaatst naar Utrecht' de indruk, dat de Franse missiebisshop Varlet, die omstreeks 1724 te Amsterdam vertoefde, ooit bisschop van Amsterdam zou zijn geweest; de aartsbisshop van deze cleresie, Barchman Wuytiers, heet om onverklaarbare redenen 'een Amsterdammer', hoewel hij te Utrecht is geboren. Hier en daar kon de bronvermelding uitvoeriger zijn: waar kunnen we meer te weten komen over de lutherse predikant Visscher, die nog eerder dan Bekker het bijgeloof bestreed (blz. 114)? 'Sittert in Gulik' (blz. 131) is het huidige Sittard in Nederlands Limburg. Boerhaave publiceerde Swammerdams handschriften een eeuw na diens geboorte en niet een eeuw na diens dood (blz. 250). De bronvermeldingen geven niet elke auteur de naam waarop hij recht heeft (A. C. J. de Vrankrijker, K. O. Meinsma, M. D. Ozinga). De mooi afgedrukte illustraties zijn meestal uit de tijd zelf, maar de prent met de schuilkerken (tegenover blz. 177) geeft een toestand van na 1800 weer, dat had erbij moeten worden vermeld. En nu we toch om meer vragen: hoe groot waren de groepjes, die de 'reformateurs' om zich heen wisten te krijgen? Valt er iets te zeggen over de groei of achteruitgang van 'de kerk der hervorming' aan de hand van cijfers aangaande doop, belijdenis en huwelijk?

De charme van het boek ligt in de goede keuze uit het ongedrukte materiaal, de bevattelijke weergave van theologische problemen, de eerlijkheid waarmee de schrijver telkens voor zijn overtuiging uitkomt en de onmiskenbare liefde voor stad en kerk. Het woord vooraf laat zien dat de auteur nog vol plannen is. Hem zij toegewenst dat hij de publicatie zal kunnen voortzetten. Bij een volgend deel moet de uitgever er op letten om de plaats van uitgave niet enkel op het omslag te zetten zoals nu gebeurde, maar ook op het titelblad, waar zij ditmaal ontbreekt.

O. J. de Jong

R. Fruin, *De oorlog van 1672* (Groningen: Wolters Noordhoff, 1972, 302 blz., f22,50).

Der Holländische Krieg der Jahre 1672-1678 zählt zu den großen, bewegenden Ereignissen geschichtlichen Lebens, welchen bleibende Bedeutung insonderheit im Bewußtsein des niederländischen Volkes zukommt. Wie der Achtzigjährige Krieg (1568-1648), so war auch der Holländische ein Existenzkampf; galt in dem Zeitabschnitt zwischen 1568 und 1648 Spanien als der Hauptfeind, so trat jetzt Frankreich an seine Stelle, in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts der mächtigste Staat Westeuropas. Wie einst die spanische Weltmacht, so mußte freilich auch das nach europäischer Hegemonie strebende Frankreich Ludwigs XIV. erfahren, daß die niederländische Republik auf die Dauer nicht niederzuwerfen war. Scheiterte die spanische Macht letztlich im Achtzigjährigen Kriege